

પ્રાદેશિકવાદ : ખ્યાલ અને પ્રક્રિયા

પ્રસ્તાવના :

૧૯૯૦ના દાયકામાં અમેરિકા અને સોવિયેત રશિયા વચ્ચે પ્રવર્તતા શીત યુદ્ધનો અંત આવ્યો. આથી પ્રાદેશિકવાદનો ખ્યાલ પ્રસ્તુત બન્યો છે. ઠંડા યુદ્ધના અંત પછીના રાજકારણમાં યુનોની ભૂમિકા મહત્વની બની છે. તેમ પ્રાદેશિક સંગઠનોની ભૂમિકા પણ મહત્વની બની છે. પ્રસ્તુત લેખમાં પ્રાદેશિકવાદનો ખ્યાલ, ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય, વિવિધ કક્ષાએ પ્રાદેશિકવાદનો ખ્યાલ વગેરે બાબત વિશે છણાવટ કરવામાં આવી છે.

આમ જોવા જઈએતો પ્રાદેશિક સંગઠનો બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. દા.ત. E.E.C., O.A.U., O.A.S., ASEAN, APEC, NAFTA, BRICS વગેરે આના ઉદાહરણો આપી શકાય. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પ્રદેશવાદને સ્પર્શે છે ત્યાં સુધી બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી યુરોપિયન આર્થિક સમુદાયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વર્તમાન વિશ્વ રાજકારણ અંગે કોઈ સિધ્ધાંત આપવા માંગતા હોઈએ તો યુરોપિયન આર્થિક સમુદાયનો સંદર્ભ પુરતો નથી. તેની રચના થઈ, તેનો અમલ થયો વગેરે માટે તેના પોતાના વિશિષ્ટ સંજોગો છે. આથી તેને આધારે બધા પ્રાદેશિક સંગઠનો વિશે સામાન્યીકરણ કરી શકાય નહિ. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પ્રદેશવાદના પ્રશ્નને ત્રણ કક્ષાએ જોઈ શકાય.

(i) પ્રથા કક્ષાએ

(ii) પ્રદેશ કક્ષાએ

(iii) સ્થાનિક કક્ષાએ

(iv) પ્રથા કક્ષાએ :

પ્રથા કક્ષાએ પ્રાદેશિકવાદને સમજતાં એવું કહી શકાય કે તેમાં બાહ્ય પરિબળોને આધારે આવું સંગઠન રચવું જરૂરી છે તેવું માનવામાં આવે છે. અહિં કોઈ વૈશ્વિક સંદર્ભમાં પ્રાદેશિક સંગઠનોનો જન્મ થાય છે. દા.ત. E.E.C.ને જર્મનીનો ભય હતો અને બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી મજબૂત થયેલી સોવિયેત સત્તાના ભયે યુરોપિયન સમુદાયની રચનામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ASEANને વિયેતનામનો ભય હતો. સાર્કને ભારતનો ભય હતો તેમ કહી શકાય.

અત્યારે રાજકારણની પરિસ્થિતિને અભિવ્યક્ત કરતી વાસ્તવવાદી વિચારસરણી છે તે અનુસાર કોઈ વિશ્વમાં સર્વોચ્ચ સત્તા નથી. વિશ્વમાં અરાજકતાની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. કોઈ વિશ્વ સરકાર નથી. તેમજ કોઈ બંધનકર્તા આંતરરાષ્ટ્રીય

કાયદાઓ નથી. દરેકે પોતપોતાની સલામતીનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. આથી કોઈ પ્રથા સલામતી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે તો આવા સમયે તેને માટે પ્રાદેશિક સંગઠનોની રચના એક વિકલ્પ પૂરો પાડે છે. ઠંડા યુદ્ધ પછી કોઈ પ્રદેશને લગતો દુશ્મન હોય તો તે પ્રદેશના લોકો સહકાર સાધીને પહોંચી વળી શકે તેમ છે. આથી કહી શકાય કે પ્રાદેશિક સંગઠનોના ઉદ્ભવમાં પ્રદેશમાંના કે પ્રદેશ બહારનો કોઈ સામાન્ય દુશ્મન (Common Threat) હોવો જરૂરી છે. આથી આવા ભયનો સામનો કરવો અથવા તેને કોઈ રીતે મેનેજ કરવો જરૂરી બની જાય છે.

આ બાબતે એક એવો પણ મત પ્રવર્તે છે કે દુશ્મનને સંગઠનની અંદર સાંકળીને, બધાની સાથે રાખીને, તેને કંઈક જવાબદારી સોંપવી જોઈએ, સંસ્કાર રેડવા જોઈએ અને સાથે મળીને કામ કરવાની ટેવ પાડવી એ સારી વ્યુહ રચના છે. આથી જ NATOની અંદર જર્મનીને સમાવવામાં આવ્યું. જર્મનીને સાથે રાખવાથી તે ઓછું ઉદ્ધત બનશે અને સારી રીતે સોવિયેત યુનિયનનો સામનો કરી શકાશે. આવા ભયરૂપ દેશને સંગઠનમાં સમાવવાથી એક ફાયદો એ પણ થાય છે કે નબળા રાજ્યો આવા મોટા રાજ્ય પાસેથી ખાસ કરીને આર્થિક લાભ મેળવે છે.

આપણે અહીં એ પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે પ્રાદેશિક સંગઠનોનું અને કોઈ વૈશ્વિક સંગઠનોનો ઉદ્ભવ થવો તેને કેવા પ્રકારનો સંબંધ ગણી શકાય ? વૈશ્વિકરણ અને પ્રાદેશિકવાદ વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ ? એક બાજુ W.T.O. જેવા વૈશ્વિક સંગઠનો છે તો બીજી બાજુ NAFTA, APEC જેવા પ્રાદેશિક સંગઠનો છે અને બંને પ્રકારના સંગઠનો સંઘર્ષ રહિત સહઅસ્તિત્વ ધરાવે છે. આથી આપણે કહી શકીએ કે ખ્યાલાત્મક રીતે બંને એક બીજાના વિરોધી લાગે પણ બીજી પ્રક્રિયાની દ્રષ્ટિએ બંને એક જેવા લાગે છે. આથી કહી શકાય કે પ્રાદેશિક સંગઠનના સભ્ય રાજ્યો વચ્ચે આયાત-જકાત નાખવી નહિ. પરંતુ પ્રદેશ સિવાયની વસ્તુઓ પર ઓછી જકાત નાખીએ અથવા જકાત નાખીએ નહિ તો પ્રાદેશિક સંગઠનો વૈશ્વિક સંગઠનો સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરશે નહિ.

(ii) પ્રદેશ કક્ષાએ:

અહીં દબાણને લીધે કે કોઈ વિશ્વ કક્ષાને લીધે નહિ પરંતુ પ્રદેશકક્ષાના સંદર્ભમાં પ્રાદેશિકવાદની ભૂમિકા બંધાય છે. પ્રાદેશિક સંગઠનો માટે પ્રાદેશિક સ્તરના પરિબળો જ કામ કરે છે. તેમાં કોઈ બહારનો ભય નથી પરંતુ રાજ્યોને એમ લાગે છે કે આપણે રાષ્ટ્ર-રાજ્ય તરીકે બહાર નીકળીને એક-બીજા રાજ્યોનો લાભ લેવો જોઈએ. કોઈ એક પ્રદેશમાં એવા પ્રશ્નો હોય કે તેને કોઈ રાજ્ય પહોંચી વળી શકે તેમ નથી અને આથી રાજ્ય એવો વિચાર કરે કે આ પ્રશ્નોને ઉકેલવા માટે બહુરાષ્ટ્રીય સંગઠનો રચવા જોઈએ. પરંતુ આ એક વ્યવહારુ ઉપયોગ માટે છે.

પ્રાદેશિકવાદ માટે એવું પણ બને કે જ્યારે અમુક પ્રકારના પ્રદેશના લોકોને અમુક પ્રકારની માનસિક એકતા લાગતી હોય છે. તમારા અને બીજા રાજ્યોની સંસ્કૃતિમાં કંઈક સામ્યપણું હોય તો આવા પ્રદેશના રાજ્યો એક-બીજા સાથે મળીને પ્રાદેશિક સંગઠનની રચના કરે છે.

કાર્લડોઈઝ કહે છે તેમ – રાષ્ટ્ર એક કાલ્પનિક સમુદાય છે. જેમ એક રાષ્ટ્રમાં રહેતા લોકોને માનસિક એકતા એકતાસૂત્રમાં જકડી રાખે છે તેમ રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે પણ આવી માનસિક એકતા પ્રવર્તતી હોય તો તે એક સમૂહમાં રહી શકે છે અને આ બધા રાષ્ટ્રોનો કાલ્પનિક સમુદાય અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે. આથી આવા સમુદાયને લીધે

પ્રાદેશિકવાદનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે કહે છે કે આવી હોય કે ન હોય પણ એમ લાગે કે સમુદાય છે તો પણ પ્રદેશવાદને પ્રેરણા મળે છે. આથી આપણે કહેવું જોઈએ કે માત્ર માનસિક એકતા જ પ્રાદેશિક સંગઠનની રચનામાં પ્રેરક તત્વ છે તેમ કહી શકાય નહીં, પરંતુ બીજા પરિબલો પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

પ્રાદેશિક સ્તરે પ્રદેશવાદને સમજાવવા માટે બે પ્રકારના સિદ્ધાંત રજૂ થયા છે :

(i) Neo Functionalism Theory

(ii) Neo Liberalism

(i) Neo Functionalism :

તેમના અનુસાર રાજ્યોએ શરૂઆતમાં સંવેદનશીલ અને વિવાદાસ્પદ ન હોય તેવા વિષયો પર સહકાર ઉભો કરવો જોઈએ. Law Politicsના પ્રશ્નો ઉપર પહેલાં સહકાર ઉભો કરો આથી ધીમે ધીમે બીજા વિષયો પર પણ સહકાર ઉભો થશે. તેમના મતે પહેલાં Law Politics અને High Politics ના પ્રશ્નો ને જુદા પાડવા જોઈએ. શરૂઆતમાં આ Low Politicsના પ્રશ્નો સફળ રીતે ઉકેલાશે તો તેની અસર High Politics પર પડશે, રાજ્યોનું મનોવલણ, વૃત્તિ બદલાશે અને આના આધારે ધીમે ધીમે આગળના વિવાદાસ્પદ કે સંવેદનશીલ પ્રશ્નો પણ ઉકેલાશે.

તેઓ કહે છે તેમ આ પ્રક્રિયા જ એવી છે કે રાજ્યોને તે ધીમે ધીમે વધારે સહકાર કરવા તરફ લઈ જશે. આ એકવાર સહકારની ભૂમિકા તૈયાર થઈ જાય પછી તે સ્વયં સંચાલિત રીતે આગળ વધશે અને આગળ જતાં લગભગ બધી જ બાબતોમાં સહકાર ઉભો થશે. વધુમાં તેઓ કહે છે કે જતે દિવસે એકીકરણ રાજ્યો વચ્ચે એટલું બધું વધશે કે સાર્વભૌમ રાજ્યોનો જ અંત આવી જશે. જોકે આ વાતમાં તથ્ય તો છે જ એમ આપણે કહેવું જોઈએ.

(ii) Neoliberalism :

નિયો લીબરલ થિયરીમાં માનનારા કહે છે કે રાજ્યો પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા રાજ્યો સાથે જ રાજ્યોના હિતના ક્ષેત્રોમાં સહકાર સાધશે.

(iii) સ્થાનિક કક્ષાએ :

એમ કહી શકાય કે વસતી, સાંસ્કૃતિક બાબતો, સામાન્ય દુશ્મન, આર્થિક બાબતો વગેરે પરિબલો સ્થાનિક કક્ષાએ પ્રાદેશિકવાદને ઉત્તેજન આપે છે.

આર્થિક કારણ :

છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાઓથી વિશ્વ વ્યવસ્થા અને આંતર રાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં આર્થિક બાબતો મહત્વની બની ગઈ રહી છે. આર્થિક બાબત કેંદ્રગામી બની છે. આથી છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકામાં જે કોઈ સંગઠનો રચાયા તેમાં આર્થિક સંગઠનો જ વધુ રચાયા છે. પ્રાદેશિક સંગઠનો સ્થાપવાનો હેતુ એક બીજા દેશોનો આર્થિક સહકાર મળી રહે તે પણ

હોય છે. પ્રાદેશિક સંગઠનના સભ્ય દેશો વચ્ચે ઉદ્યોગો માટે કાચો માલ તેમજ તૈયાર માલના વેચાણ માટે બજાર મળી રહે છે. આંતર રાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવસ્થામાં એક પ્રાદેશિક સંગઠન તરીકે સારો પ્રભાવ પાડી શકાય છે. દા.ત. W.T.O. વગેરે જેવી વૈશ્વિક આર્થિક સંગઠનોમાં પોતાના આર્થિક હિતો સાચવી શકાય છે.

લશ્કરી બાબત :

પ્રાદેશિક સંગઠનોની રચના માટે લશ્કરી બાબત પણ કારણભૂત હોય છે. પ્રાદેશિક સંગઠનની રચના દ્વારા કોઈ સામાન્ય ભય (Common Threat Perception) હોય તો તેને દૂર કરી શકાય છે. દા.ત. NATOની રચના બીજા વિશ્વ યુદ્ધ બાદ સામ્યાવાદનો વધતો જતો પ્રચાર અને પ્રસાર રોકવા માટે કરવામાં આવી હતી.

રાજકીય કારણ :

પોતાના પરસ્પર મત ભેદો દૂર કરવા માટે એટલે કે સંઘર્ષ નિવારણ કાર્યપદ્ધતિ (Conflict Resolution Mechanism) પ્રાદેશિક સંગઠનો દ્વારા શોધી શકાય છે.જ્યાં બહુમતિ-લઘુમતિના પ્રશ્નો હોય ત્યાં પ્રાદેશિક સંગઠનોની રચના ઉપયોગી થઈ શકે. પ્રાદેશિક સંગઠનોથી જે મોટો સમાજ અસ્તિત્વમાં આવે છે તેમાં બહુમતિ કે લઘુમતિ જેવી લાગણી જોવા મળતી નથી. પરંતુ તેમાં તમામ જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે અને બધી જ્ઞાતિના લોકો સાથે હળી મળીને રહે છે. પરંતુ આપણે કહેવું જોઈએ કે આ માટે રાજ્ય મજબૂત હોવું જરૂરી છે. રાજ્યમાં આવા અનેક જૂથો હોય તો પ્રાદેશિક સંગઠન રચવા મુશ્કેલ છે. રાજ્ય આવા જૂથો વચ્ચેના ઝઘડાઓનો ઉકેલ લાવવામાંથી જ બહાર નથી આવી શકતું ત્યાં પ્રાદેશિક સંગઠનોની રચનાનો પ્રશ્ન જ ઉભો થતો નથી. પ્રાદેશિક સંગઠનોની રચના કરી સભ્ય રાષ્ટ્રોની સરહદો મીટાવી દેવી, મુક્ત હેરફેર વગેરે કરી શકાય પરંતુ જો સીમા સુરક્ષા દળ, પોલીસ વગેરેની સરહદ પર હાજરી ન હોય તો દાણચોરી, ધૂષણખોરી, શસ્ત્રોનું વેચાણ વધે વગેરે જેવા જોખમો પણ રહેલા છે.

પ્રાદેશિક સંગઠનોની સફળતા માટેની શરતો :

પ્રાદેશિક સંગઠનોની સફળતા માટે કેટલીક આવશ્યક શરતોની વાત કરીએ તો કહી શકાય કે પ્રાદેશિક સંગઠનના સભ્ય દેશો વચ્ચે ભૌગોલિક સામીપ્ય હોવું જોઈએ. એટલે કે ભૌગોલિક અંતર ઓછું હોવું જોઈએ. સભ્ય દેશો વચ્ચે એક પ્રકારની રાજકીય, આર્થિક, વૈચારિક અને સાંસ્કૃતિક સમાનતા હોવી જોઈએ. વૈચારિક સમાનતા એટલેકે પરસ્પર વિરોધી વિચારસરણી ન હોવી જોઈએ. સભ્ય દેશો રાજકીય વિકાસ, આર્થિક વિકાસ, ક્ષમતા વગેરેની દ્રષ્ટિએ લગભગ સમોવડિયા હોવા જોઈએ. દા.ત. ભારતએ સાર્કમાં પ્રભુત્વ ધરાવે છે તેવું સાર્કના અન્ય સભ્ય દેશો માને છે. ભારત એ કદ, વિસ્તાર, વસતી, આર્થિક વિકાસ વગેરેની દ્રષ્ટિએ વિશાળ હોવાથી અન્ય નાના સભ્ય દેશો મોટા ભાઈ ગ્રંથિ (Big Brother Complex) થી પીડાય છે. O.A.S.માં અમેરિકાનું પ્રભુત્વ હોવાનું મનાય છે.અંતમાં,

પ્રાદેશિક સંગઠનોની રચના અને સફળતા માટે એવું એક રાજકીય વાતાવરણ ઉભું કરવું જોઈએ જેમાં બધામાં જુદી જુદી બાબતો વિશે સહમતી હોય. પ્રાદેશિકવાદના ઉદ્ભવને સમજાવતા જુદા જુદા સિધ્ધાંતોને સ્પર્શે છે ત્યાં સુધી આપણે કહી શકીએ કે લગભગ બધા જ પ્રકારના સિધ્ધાંતો પ્રાદેશિકવાદને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. આ સિધ્ધાંતોને

અલગ અલગ વિભાજીત ન કરતાં એક તબક્કાવાર રીતે લેખવા જોઈએ. પ્રાદેશિકવાદના ઉદ્ભવમાં જુદે જુદે તબક્કે જુદા જુદા સિધ્ધાંતોનું મહત્વ રહેલું છે. પ્રાદેશિક સંગઠન સ્થાપ્યા પહેલાં પ્રથા કક્ષાની થિયરી મહત્વની હોયતો પ્રાદેશિક સંગઠન સ્થાપ્યા પછી તેના વિકાસ માટે પ્રાદેશિક કક્ષાનો સિધ્ધાંત મહત્વનો બની રહે એટલે કે પ્રાદેશિક સંગઠન સ્થાપ્યા પહેલાં બાહ્ય દુશ્મનના ભયને ગણાવી શકાય પરંતુ સંગઠન સ્થપાઈ ગયા પછી પ્રાદેશિક સહકાર મહત્વનો બની રહે છે. આથી કહી શકાય કે એક સિધ્ધાંત પ્રાદેશિક સંગઠનના વિકાસને માટે વધુ મહત્વનો હોય અને બીજો સિધ્ધાંત પ્રાદેશિક સંગઠનના વિકાસના અબીજા તબક્કા માટે વધુ મહત્વનો હોય.

સંદર્ભ

- I. Deutsch, Karl W., The analysis of international relations, Printice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1968.
- II. Fredrik Söderbaum, “ Introduction: Theories of New Regionalism”, www.researchgate.net, ResearchGate, Web.Sep.24, 2017
- III. <https://www.researchgate.net/publication/259580400_Theories_of_New_Regionalism>
- IV. McGowan Lee, “Theorising European Integration: Revisiting Neo-Functionalism and Testing its Suitability for Explaining the Development of EC Competition Policy?”, <http://eiop.or.at>, European Integration Online Papers, Vol.11, No.3, 3 June 2007 Web.Sep.26, 2017 <eiop.or.at/eiop/pdf/2007-003.pdf>
- V. Nitisha; “Regionalism: Definition, Characteristics and Types of Regionalism”, www.yourarticlelibrary.com, Web.Sep.25, 2017 <<http://www.yourarticlelibrary.com/society/indian-society/regionalism-definitions-characteristics-and-types-of-regionalism/47359>>
- VI. THOMAS GEHRING, “Integrating Integration Theory: Neo-functionalism and International Regimes”, www.ssoar.info, Global Society”, Vol. 10, No. 3, 1996, P.225 web.sep.25, 2017 <http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/13081/ssoar-globalsoc-1996-3-gehring-integrating_integration_theory_neo-functionalism_and.pdf?sequence=1>

ડો. અશોક કુમાર બી. પુરોહિત

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

રાજ્યશાસ્ત્ર

એમ.એ. પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજ

પાલનપુર